

16. Russian Federation: Soft Power. The Soft Power 30. URL: <https://softpower30.com/country/russian-federation/> (last accessed: 22.03.2021).
17. Russia: Government effectiveness. – TheGlobalEconomy.com: Global economy, world economy. – URL: https://www.theglobaleconomy.com/Russia/wb_government_effectiveness/ (last accessed: 22.03.2021).
18. Engel V. How Tolerant Is Russian Society? *Fair Observer*. URL: <https://www.fairobserver.com/region/europe/russia-hate-crime-data-xenophobia-migrants-lgbtq-rights-europe-news-54132/> (last accessed: 29.03.2021).
19. Russia Population (2021). *Worldometer*. URL <https://cutt.ly/lxJ0QoK> (last accessed: 23.03.2021).
20. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019: Travel and Tourism at a Tipping Point. *World Economic Forum*. 2019. 107 p. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf (last accessed: 26.03.2021).
21. Russia's Economy Loses Momentum Amidst Covid-19 Resurgence; Awaits Relief From Vaccine: Russian Economic Report 2020. *World Bank Group*. 2020. URL: <https://cutt.ly/dxJ0gHj> (last accessed: 26.03.2021).
22. Place Brand Rankings and Indices: Overview. *The Place Brand Observer*. URL: <https://placebrandobserver.com/place-brand-rankings-indices/> (last accessed: 26.03.2021).
23. Russian Federation. *OECD Better Life Index*. URL: <http://www.oecdbetterlifeindex.org/countries/russian-federation/> (last accessed: 26.03.2021).

УДК 327:94(4)

ЩОДО СУТНОСТІ ТА АКТУАЛЬНОСТІ ПРИНЦИПІВ СИСТЕМ ВІДНОСИН ВЕСТФАЛЬСЬКОГО ТИПУ

Ю. Д. Паламарчук, К. І. Мєлєксєцев

Анотація: У статті розглянуто принципи систем Вестфальського типу (Вестфальська та Віденська системи). Аналізуючи Оснабрюцький мирний договір і роботи дослідників, стаття визначає історичну сутність і сучасну актуальність принципів цих систем для сучасних міжнародних відносин.

Ключові слова: Віденський конгрес, Кардинал Ришельє, Оснабрюцька угода, Вестфальський мир

Чи можливо застосовувати принципи систем Вестфальського типу в сучасних міжнародних відносинах? Звідки походять «вестфальські принципи суверенітету»? Чи є актуальним принцип «балансу сил» для новітнього міжнародного права? На ці та інші питання намагаються відповісти дослідники. Розглянувши першоджерела та роботи шановних попередників, спробуємо охарактеризувати генезу, історію, сучасність та майбутні перспективи «вестфальських принципів» міжнародних відносин.

Типово вважається, що перша система міжнародних відносин і наступний «європейський та світовий порядок» були створені після закінчення Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.), після підписання так званого Вестфальського мирного договору (Мюнстерська та Оснабрюцька угоди). В результаті була створена так звана «система балансу сил» (згідно з яким єдиної держави-гегемона в системі не існувало, а міжнародне право захищалося через союзи держав проти «порушника», суперечки вирішувалися компромісними обмінами територій), яка базувалася на принципі «raison d'état» (головним чинником у міжнародних відносинах виступав державний інтерес, а не моральні настанови католицької церкви та старих принципів «священної імперії»). Водночас, ідеологи «нового порядку», серед них французький державний діяч Кардинал Ришельє, не забували й про інтереси не лише керівників держави, а й всієї країни. Хоча сам знаний діяч не дожив до повного втілення його планів, він заповідав своєму наступникові, Кардиналу Мазаріні, та королю Луї XIII піклуватися не лише про персону короля, а й про королівство [1]. Слова Ришельє були використані Генрі Кіссінджером та його однодумцями для характеристики «Вестфальської системи» як такої, що ставила в кут державної політики «національні інтереси». Проте багато хто з французів-сучасників Вестфальської системи міг би не погодитися: тоді державні інтереси «Ancien Régime» (дореволюційної королівської Франції з її феодально-становою монархією) вважалися *протилежними* національним. Взагалі,

Французька революція стала «перевіркою міцності» утвореного балансу сил в Європі, адже Французька республіка, керуючись саме «національними інтересами», почала відмовлятися від частини старих королівських колоніальних амбіцій на користь саме «національних інтересів», захопивши спочатку Австрійські Нідерланди, а потім й інші навколишні країни, аж до того моменту як Французька імперія стала новим фактичним гегемоном, а антифранцузькі коаліції змогли її подолати остаточно лише у 1815 році.

Отже, ми визначили, що принципи Ришельє хоч і відрізнялися від попереднього досвіду ведення міжнародних відносин (апеляцію до Риму та Відня як медіаторів усіх взаємин між християнськими монархами), проте не були абсолютно революційними. Певним чином, говорячи про «національні інтереси» Генрі Кіссінджер міг мати на увазі поняття синонімічні з інтересами державності (адже для когніції англосовітської людини типовим є поняття “nation states”, та й саме слово “nationality” перекладається як «громадянство», ну а для представника американської нації її визначення навколо державного патріотизму також очікувано). Проте інтереси французької монархії, навіть націлюючись на новий «постсвященноімперський» світовий порядок, все одно дотримувалися традиційних для феодальної Європи елементів міжнародного права: війни велися з огляду на династичні претензії на той чи інший титул, позатитульне отримання територій (таке як, наприклад, обмін Габсбургами володінь в Неаполітанському королівстві на Австрійські Нідерланди) відбувалося лише за обоюдної згоди сторін. Тим часом Французька республіка, посилюючись на ті самі «національні інтереси», відкрито захоплювала та перебудовувала лад в інших політиках. Це було порушенням не лише принципів «Вестфальського суверенітету», але й деномсацією середньовічного монаршого правопорядку взагалі.

Розібравшись з «національними інтересами», ми звернемося до виведення з Вестфальського миру принципів «вестфальського суверенітету». Розглянемо першоджерела. Відповідно до тексту Оснабрюцького мирного договору (24 жовтня 1648 року): «...у всіх інших пунктах має бути повна і взаємна рівність (*sit aequalitas ex acta mutuaque*) між усіма виборцями, князями та маєтками обох конфесій, оскільки це відповідає всій конституції Імперії, законам Імперії та сучасним договорам, і таким чином, що те, що підходить для однієї частини, підходить і для іншої частини (*quod uni parti iustum est, alteri quoque sit iustum*), і будь-яке застосування сили, як і скрізь, між обома сторонами має бути назавжди заборонено» [2]. Тобто, на офіційному рівні було встановлено рівноправ'я між католиками та протестантами. Проте текст угоди явно затверджує, що ці принципи рівноправ'я стосуються саме німецьких політич-частин Імперії, а не всіх держав християнства, що формально підкорювалися священному імператорові. Тобто, угода визначала конкретно внутрішній лад Священної Римської імперії як державного утворення, а не встановлювала принципи суверенітету для решти Європи. Та й в даному пункті йдеться не про повний державний суверенітет, а про релігійну рівність, підтверджуючи попередній Аугсбурзький релігійний мир 1555 року. Парадоксально, але вестфальські принципи суверенітету незалежних держав, які виводяться з цього пункту є протиріччям для самого сенсу угоди, що є втручанням у внутрішні справи Священної Римської імперії німецької нації.

Угодою також був скасований едикт про реституцію 1629 року. Як писав про цей документ Генрі Кіссінджер у своїй роботі «Дипломатія»: «Фердинанд був рішуче налаштований на повне знищення протестантської ересі, тому видав «Едикт про реституцію», де вимагав відібрати у протестантських суверенів їхні землі та повернути католицькій церкві... Це була однозначна перемога віри над розумом, типовий приклад того, як релігія перемагає логічні політичні розрахунки» [3]. Тож угода ще й призвела до чергового земельного перерозподілу: землі, які були в ході війни відібрані у протестантів, були повернені. Тим не менш, частина князівств була ліквідована за тих чи інших причин, імператор повернув собі Богемію, відбулося загальне «укрупнення» ряду політич (особливо курфюрств-електорів), як католицьких, так і протестантських (саме з 1648 р. починається посилення Бранденбурзько-Пруської монархії з центром у Берліні, яка стане майбутнім

центром Німеччини у подальшій ері «nation states»). Частина імперських володінь потрапили під владу іноземних держав: Франції та Швеції. При цьому, ці володіння не були виведені з-зі складу Імперії, тож іноземні монархи отримали можливість впливати на внутрішні німецькі справи через Райхстаг. Самого імператора суперники (у тому числі в самій Німеччині) намагалися звести до «правителя Австрії», а державу називали «Габсбурзькою монархією», все надалі зневажаючи наддержавним титулом священного римського імператора. Починає утворюватися так звана «ієрархія сил» (великі, малі та «нецивілізовані держави»).

Характерною рисою Вестфальської системи став європоцентризм, Європа стала центром культурно-історичного розвитку, а система, що починалася з Західної та Центральної Європи, згодом поширилася на Східну Європу, Північну Америку.

Криза Вестфальської системи розпочалася на початку XIX ст. (після того, як Віденський конгрес ліквідував Першу Французьку імперію Наполеона, яка претендувала на гегемонію, при цьому не відновив старий імператорський порядок Священної Римської імперії, який домінував у Середньовічній Європі). Проте визначені політологами «вестфальські принципи суверенітету» не зникли, а, навпроти, отримали повноцінне втілення, дійсно закріплені угодами, у наступній системі «вестфальського типу», що забезпечила більше ніж півстоліття «балансу сил» в Європі (втручання однієї країни у внутрішні справи іншої було менш поширеним між 1850 і 1900 роками, ніж у більшість попередніх та наступних періодів). Віденська система міжнародних відносин («Європейський концерт») склалася після закінчення Наполеонівських воєн (сама система закріплена Віденським конгресом 1814–1815 рр.)

Учасники Віденського конгресу бачили перед собою «уламки» принципу «балансу сил» (сама Франція, ставши гегемоном, дестабілізувала ситуацію у Європі). Так званий «новий баланс сил» був закріплений під час Віденського конгресу, відповідно він мав стримувати французький експанціоналізм (та запобігати створенню нового гегемона). Габсбургами також було остаточно втрачено титул короля Німеччини та наднаціональну позицію священного римського імператора. Натомість, на роль нових великих сил у Європі стали претендувати Сполучене Королівство з його потужними флотами й економічною перевагою та Російська імперія з її численними арміями. Тобто, держави посилялися не на морально-релігійні традиції або попередні угоди для обґрунтування гегемонії, а виключно на потенціал країни та національні інтереси, повністю втіливши ідеї «вестфальських принципів», позбувшись остаточно залишків середньовічної будови «Christendom», яка була характерна для власне доби Вестфальської системи міжнародних відносин.

На Віденському конгресі держави були змушені реорганізовувати Європу «територіально: Після завоювань революційних воєн 1792 року та Наполеона, що призвели до панування Франції в Європі, низку старих традиційних феодальних і церковних володінь було банально ліквідовано, і після десятиліть нового порядку проводити реституцію було нелогічним. Карту Європи довелося перекроювати. Хоча метою було якомога більше відновити старі умови до 1792 року, та монархам довелося прийняти деякі «остаточні факти», створені Наполеоном, при цьому не допустити Франції до нової експансії. Революція і Наполеон повалили старі монархії, поширили революційні ідеї, здійснили повалення старих монархій у Європі, проте (на думку лідерів, що зібралися у Відні) нації Європа повстали проти Наполеона і, засвоївши «уроки революції» тепер вимагали незалежних конституцій та національних держав [4].

Нестабільна рівновага, яка була впроваджена Віденським конгресом похитнулася під час початку національних рухів та Кримської війни, але «баланс сил між великими державами» переважно призводив до коротких війн, театри яких значно зменшилися, були переважно регіональними. Попередня ставка на низку «середнього розміру держав навколо Франції» та «хвору людини Європи – Туреччину» призвели, однак, до перетворення балансу сил самого по собі на підґрунтя до нової великої війни. Прикордонні з Францією поліції об'єдналися в амбіційну Німецьку імперію, яка після певного розбрату заключила

союз зі старим німецьким гегемоном, Австрійською монархією, що, як і Російська імперія, мали інтерес у розподілі Османської імперії та її уламків. Розподіл наймогутніших держав Європи на два блоки переріс у Велику війну, яка зараз зветься Першою світовою, адже до неї приєдналися США і Японія, та й питання Першої світової стосувалися й колоніальних володінь у Африці та Азії, накопичених Англією та Францією протягом XIX століття.

Перетворення європейського правопорядку на світовий було підтверджено Версальсько-Вашингтонськими угодами, що закінчили Велику війну. Відмітимо, що термін «Версальсько-Вашингтонська система» характерний здебільшого для східних і східноєвропейських академічних досліджень, будучи виведеним акурат з «Великої Радянської енциклопедії», в той час як на Заході кажуть про перехідний міжвоєнний період переосмислення вестфальських принципів. У результаті двох світових воєн розпочалася «Холодна війна», під час якої поняття суверенітету та принципу балансу сил (які були закріплені системами вестфальського типу) похитнувся. Це стало початком дискусії про поствестфальський світовий порядок, за яким відкидається принцип балансу сил і очікується втручання у внутрішні справи держав.

По закінченню «Холодної війни» ми можемо говорити про постбіполярну систему. Видатний історик холодної війни Джон Льюїс Гаддіс писав, що характеристики нової ери ще не визначені, але певно, що вона буде сильно відрізнятися від епохи холодної війни, що відбувся переломний момент світового історичного значення: «Новий світ епохи після “холодної війни”, ймовірно, матиме мало, якщо такі взагалі існують, з [вестфальських] характеристик: це свідчить про те, наскільки багато вже змінилися після закінчення холодної війни. Ми знаходимося в одній з тих рідкісних точок “пунктуації” в історії, коли старі зразки стабільності руйнувалися, а нові ще не з’явилися, щоб зайняти їх місце» [5, с. 235].

Багато хто з авторів критично поставився до нового, фактично однополярного світу, в якому західна концепція капіталістичного, ліберального світу з вільною економікою «перемогла» авторитарну планову економіку. Як писав історик Семюель Гантінгтон: «Захід намагається і буде продовжувати намагатися зберегти своє високе положення і захищати свої інтереси, називаючи їх інтересами “світової спільноти”» [6].

Станом на 2000 роки принцип «балансу сил» відходить на другорядний план. Починаючи від закінчення так званої «Холодної війни», США де-факто стає єдиним гегемоном, поширюються засади америкоцентризму та ідеал-політики США у світі. За відсутності конкурента США стало гегемоном (відбувся майже повний перехід від двополярної до однополярної системи міжнародних відносин). Як згадував американський політолог Кеннет Уолц: «У однополярній системі існує тільки одна велика держава, яка не має конкурентів. Якщо з’являється конкурент, то міжнародна система перестане бути однополярною». Також він стверджує що США є єдиним «полюсом», що має глобальні інтереси [7].

Говорячи про частину Оснабрюцького мирного договору, де згадується про рівноправ’я обох релігійних конфесій Німеччини (католики та протестанти) можна сказати, що дані тези є актуальними і на сьогодні (ідеї рівноправ’я конфесій, тендерів, ідентичностей поширює США як єдиний гегемон, що має загальносвітовий вплив).

Чи залишився актуальним у світі після «Холодної війни», принцип *raison d’etat* (розроблений Кардиналом Ришельє)? На нашу думку – так, при чому в обох його значеннях, адже все частіше інтереси держави та окремих її очільників у зовнішній політиці стоять на першому місці, при цьому представляються як «національні інтереси». Ришельєвська «дипломатія з чортом» проти тодішнього гегемона, Священної Римської імперії німецької нації, має місце й тепер у європейській реал-політиці, яка деінде намагається «вистрибнути з дружньої хватки американського ідеалізму» та продовжувати торгівлю з «rogue states», доки це залишається вигідним. Враховуючи, що в «однополярному світі» гегемон-США піклується про різноманітні «гарячі точки» по всьому світові, не дивним є те, що в традиційно реалполітичній Європі актуальними є залишки старої Вестфальської системи,

при чому з усіма її плюсами та мінусами. Безпринципність на меті посилення «короля та королівства», яку Ришельє запропонував на зміну католицькому благочестю, має і зараз своїх апологетів.

У цьому сенсі дуже цікавим буде подивитися на думки про «сучасного Ришельє». Для Генрі Кіссінджера, у працях якого фігура кардинала зайняла провідне місце як творця Вестфалю, ним залишається Франція. У 2003 році, коментуючи виступ Франції та Німеччини проти інтервенції США в Іраку, він порівняв Жака Ширака з його середньовічним попередником: «З майже веселою упертістю французький та німецький міністри закордонних справ запросили встати на їхній бік свого колегу з Росії, колишнього противника НАТО. В основі цього кроку могли бути правила із XVII століття кардинала Ришельє, який боровся з тогочасною потенційною наддержавою Габсбургами за допомогою низки коаліцій доти, доки Центральну Європу не було роздроблено, а Франція не посіла панівне місце... У Москві це привело, принаймні, до тимчасових змін. Президент Володимир Путін на початку свого президентства прагнув до того, щоб вивести Росію після завершення «холодної війни» зі стану колапсу» [8]. Відповідно, Г. Кіссінджер описує, як підтримавши Францію та Німеччину на рівні дипломатії путінська Московщина «показала нікчемність Альянсу» НАТО [8].

Та якщо у 2003 р. Г. Кіссінджер вважав В. Путіна лише «союзником Ришельє» (Франції), то в самій РФ швидко визначилися з тим, що саме їхній президент є справжнім спадкоємцем французького державного діяча. Російські придворні експерти особливо охрестили Путіна рішельєвським епітетом в добу бутності кремлівського керманіча прем'єр-міністром при «тимчасовому» президенті, який «грів крісло» [9]. Кіссінджерівське захоплення Ришельє та його «реалполітикою» помітно й навіть у промосковському медіа-пулі в Україні, де атакується «нетерпимість і фанатизм» у політиці на прикладі сюжету з «Дипломатії» про габсбургську реституцію [10; 11]. Прикриваючи «реалполітикою» бездумну путінську агресію, його лояльні пропагандисти згадують і про Отто фон Бісмарка, сподіваючись, певно, що кремлівському керманічу так само щаститиме: відбити в Україні, як у Австрії, території та право на історичне лідерство, а потім ще й зробити власним союзником, ну й, звичайно, щасливого померти до того моменту, як закладені у твоєму державному проєкті огріхи дадуть про себе знати за наступників. Як помічають дослідники міжнародних відносин, одурені власною пропагандою керівники РФ звикли до трактування «реалполітики» як безпринципності, без урахування того, що вона орієнтується на фактичні можливості та інтереси держав. Відповідно, путінська поведінка, яка перетворює державу на «rogue state» під секторальними економічними санкціями, схвалюється як ніби «прагматична», «бісмаркська», «ришельєвська» [12]. Певно, зрозуміти різницю між «інтересами королівства» та «інтересами народу» Кремлю, як і Версалю, і Берліну, допоможе лише «голодна» революція.

Сьогодні з'являється та поширюється таке поняття як «кібер-Вестфальська епоха» або «Нове Вестфальське павутиння» [13; 14]. Як зазначив Д. Дубов, доки «реальний контроль над фізичним рівнем кіберінфраструктури буде доменом держави, саме вона буде основним гравцем на цьому полі» [15, с. 221]. При цьому можемо прогнозувати, що гегемоном, «імператором» виступатиме та держава, яка володіє та контролює кіберпростором, що знову виводить на перші позиції США, звідки походить мережа Інтернет, система банківських переводів «Swift», інші різноманітні сервіси, які роблять дуже ефективною методи кібервійни. Ефективні вони й у інформаційному протистоянні для поширення пропаганди, дражливого інтернет-гумору, перехоплення інформаційного простору супротивника, поширення тих чи інших впливів на історію, серед яких і такі новітні методи впливу як «інтернет-мем» та «твітер-дипломатія» [16; 17]. Проте зазначимо, що в «однополярному світі» гегемон концентрує увагу не лише на одному супротивнику (як в біполярному), а на різних.

Таким чином, огляд літератури підводить нас до ряду висновків, що впливають з міркувань навколо минуло та сучасного «вестфальських принципів». По-перше, ті принципи суверенітету та «балансу сил», які ми асоціюємо з Вестфальською системою, значно характерніше для наступної системи вестфальського типу – Версальської, яка створювалась

у Європі без єдиного гегемона (Священна Римська імперія католицького середньовіччя чи Французька імперія революційної доби «національних інтересів»), тож повністю втілила ідеї про суверенітет незалежних країн, баланс сил, прагматичну «реальну політику». По-друге, постбіполярний світ із США як гегемоном більше схиляється до ідеал політики, однак окремі держави Європи «за старою звичкою» реагують відповідно до ідеї балансу сил (приклад війни в Іраку), чим користуються «rogue states», які прагматизм асоціюють з безпринципністю. По-третє, новітній кіберпростір також знаходиться під впливом здебільшого державних акторів, що дає, з одного боку, говорити про «кібервестфаль» (спроби держав контролювати інтернет-комунікації на власній території, «суверенний інтернет»), а з іншої – про гегемонію США. Майбутнім дослідженням варто буде зосередитися на питанні: чи зберігатиме США політику ідеалістичного інтервенціонізму, чи звернеться до ізоляції, яка обговорювалася як альтернатива за часів президентування Дональда Трампа. Рішення народу та влади у США проінформує й дії європейських акторів, для яких особливо «близькі» принципи Вестфалю, з усіма їх плюсами й мінусами.

Аннотация: В статье рассмотрены принципы систем Вестфальского типа (Вестфальская и Венская системы). Анализируя Оснабрюкский мирный договор и работы исследователей, определены историческая сущность и актуальность этих принципов для современных международных отношений.

Ключевые слова: Венский конгресс, Кардинал Ришелье, Оснабрюкский договор, Вестфальский мир

Abstract: This article concerns the principles of Westphalian-type systems (Westphalian and Viennese systems). Analyzing the Osnabrück Peace Treaty and works of previous researchers, the article identifies the historical essence and current relevance of the principles of these systems for modern international relations.

Key words: Congress of Vienna, Cardinal Richelieu, Treaty of Osnabrück, Peace of Westphalia

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Rehman I. Raison d'Etat: Richelieu's Grand Strategy During the Thirty Years' War. *Texas National Security Review*. Vol 2, Iss 3. June 2019. DOI: <http://dx.doi.org/10.26153/tsw/2928>
2. Osnabrücker Friedensvertrag (Instrumentum Pacis Osnabrugensis, IPO). *Internet-Portal zur Westfälischen Geschichte*. 1648-10-24. URL: https://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/finde/langDatensatz.php?urlID=740&url_tabelle=tab_quelle
3. Kissinger, Henry. *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster, 1994.
4. Der Wiener Kongress 1815. *Internet Archive via Wayback Machine*. URL: https://web.archive.org/web/20080228160222/http://www.gzg.fn.bw.schule.de/lexikon/teachwar/1815_48/wienkong/wienkong.htm
5. Gaddis J. L. The Cold War, the Long Peace, and the Future. *Diplomatic History*, vol. 16, no. 2, 1992, pp. 234–246. URL: www.jstor.org/stable/24912152.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2003. 603 с.
7. Waltz K. N. The Stability of a Bipolar World. *Daedalus*, vol. 93, no. 3, 1964, pp. 881–909.
8. Кіссінджер Г. Врятувати трансатлантичні відносини. *День*. №69. 16 квітня 2003
9. Каспарук В. Як довго протримається владний тандем Путін – Медведєв? Тиждень, 28 березня 2012.
10. Вернівський П. Нетерпимість і фанатизм в політиці – плохіє помішники. Страна.UA. 14 лютого 2021. URL: <https://strana.ua/opinions/317614-neterpimost-i-fanatizm-v-politike-plokhie-pomoshchniki.html>
11. Бондаренко А., Кельм Н., Кульчинський Р., Романенко Н., Тимошук Я., У нас погані новини. *Тексти.org.ua*, 28 листопада 2018. URL: <http://texty.org.ua/d/2018/mnews/>
12. Гостев А. «Путін – не Бисмарк». *Радио Свобода*. 01 квітня 2015 URL: <https://www.svoboda.org/a/26932488.html>
13. Demchak C., Dombrowski P. Cyber Westphalia: Asserting State Prerogatives in Cyberspace. *Georgetown Journal of International Affairs*, 2013, pp. 29–38.
14. Maher K. The New Westphalian Web. *Foreign Policy*. February 25, 2013. URL: <https://foreignpolicy.com/2013/02/25/the-new-westphalian-web/>
15. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. Київ: НІСД, 2014. 328 с.
16. Мелекесцев К. Історія України в політичних маніпуляціях епохи постправди. *Історичні і політологічні дослідження*. №1 (66). С. 130–142. DOI: <http://dx.doi.org/10.31558/2079-1828.2020.1.10>
17. Мелекесцев К. Ключові питання історії України в контексті нових маніпулятивних технологій у мережі інтернет. *Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті», 11–12 червня 2020 року*. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 41–44. (Соціальні комунікації ідеологічна цензура, тоталітарна риторика і нові маніпулятивні технології у пресі, на радіо, телебаченні, рекламі, в мережі інтернет: історія і сучасність).